

УДК 341.211-049.65

Е.М. СІВАШ, Національний юридичний університет ім. Ярослава Мудрого

КОНЦЕПЦІЯ «ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ПО ЗАХИСТУ» ЯК БАЛАНС ПРИНЦИПІВ ДЕРЖАВНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ ТА ПОВАГИ ДО ПРАВ ЛЮДИНИ

Ключові слова: суверенітет, права людини, гуманітарна інтервенція, відповідальність за захист

Кількість збройних конфліктів, особливо неміжнародного характеру, що мають своїм наслідком серйозні порушення прав людини, на сучасному етапі не зменшується. В таких умовах питання про співвідношення державного суверенітету і необхідності захисту прав населення від масштабних порушень прав людини є надзвичайно актуальним. Дослідженням різних аспектів цього питання присвячені роботи як вітчизняних (М.І. Неліп, О.О. Мережко, В.І. Мотиль, В.П. Пастухова, А.П. Шуміленко, Г.А. Христова та ін.), так і зарубіжних вчених (І.І. Лукашук, С.В. Черніченка, В.С. Котляр, М. Вельгаузен, Ф. Тесон, К. Генке, Г. Еванс та ін.). Концепція «відповідальності по захисту» виникла порівняно недавно, але вже зараз можна говорити про її важливе міжнародно-правове значення, оскільки вона, базуючись на новому тлумаченні державного суверенітету, стає підвалиною для легітимації активних дій міжнародного співтовариства в питаннях захисту населення від масштабних порушень прав людини, таких як геноцид, етнічні чистки, воєнні злочини. В науковому середовищі активно дискутується проблематика співвідношення цієї концепції з державним суверенітетом і принципами міжнародного права, що з нього випливають: суверенної рівності, невтручання у внутрішні справи. Саме розгляд цього питан-

ня є метою даної роботи. Концепція «відповідальність по захисту» породжує низку питань як етичних так і правових, що дає велике поле для дискусій і досліджень.

Фундамент сучасного міжнародного права був закладений статутом ООН. Цей документ визначив загальні цілі і принципи міжнародного права, які є головним системоутворюючим фактором. Вони наділені вищою юридичною силою. Їх юридичне значення випливає зі ст.103 Статуту ООН, в якій зазначається: «у тому разі, коли виявиться що зобов'язання Членів Організації за Статутом суперечать їх зобов'язанням за якою-небудь іншою міжнародною угодою, переважну силу мають зобов'язання за цим Статутом». Особлива їх сила випливає також з п.6 ст.2 Статуту, згідно з яким «Організація забезпечує, щоб держави, які не є її Членами, діяли у відповідності з цими принципами, оскільки це може виявитися необхідним для підтримання міжнародного миру і безпеки» [1]. Ці принципи є імперативними нормами – нормами *jus cogens*, що створюються міжнародним співтовариством в цілому і від яких держави не можуть відступати за взаємною згодою [2]. Отже, ядро сучасного міжнародного права складає низка принципів, що мають тлумачитися в єдності. Серед них принцип суверенної рівності, невтручання у внутрішні справи, повага до прав людини, принцип права на самовизначення народів, не застосування сили і погрози силою, вирішення спорів мирним шляхом та ін. У контексті піднятого питання нас особливо цікавить ідея суверенітету і принципи міжнародного права, що з неї випливають, та їх співвідношення з принципом поваги прав людини.

Поняття суверенітету, без сумніву, є фундаментальним поняттям міжнародного права. Суверенітет держав є однією із засадних умов існування сучасного міжнародного права як різновиду світового порядку, оскільки міжнародне право розвивалося одночасно з концепцією політичної суверенності. Це було характерно як під час становлення класичного міжнародного права, так і для сучасного між-

народного права [3, с.18]. Отже, підвалинами міжнародних відносин і міжнародного права є принцип суверенітету та невіддільний від нього принцип рівності держав. Необхідним і прямим наслідком цих двох зазначених вище підвалів є принцип невтручання у внутрішні справи.

Доречно згадати, що концепція суверенітету, це продукт певних історико-політичних відносин. «Суверенітет за своїм історичним походженням є уявлення політичне, таке, що лише надалі перетворилося на правове», – справедливо зазначав Г. Еллінек, – «не мислителі відкрили його – його створили ті великі сили, боротьба яких становила зміст ряду сторічч» [4, с.317]. Суверенітет став бойовим гаслом тієї оборонної і наступальної боротьби, яку довелося витримати державній владі і особливо владі національної держави, яка розвивалася, з середньовічним політичним устроєм, що розкладався, з феодалним порядком і домаганнями усесвітнього панування пап та імператорів Священної Римської Імперії» [5, с.283]. Ідея суверенітету, як ознаки державної влади, що дала можливість державі піднятися була сформульована Ж. Боденом у знаменитому творі «Шість книг про республіку» (1576 р.) «Держава – є здійснення суверенною владою справедливого управління багатьма сім'ями і тим, що перебуває в їх загальному володінні», – зазначав Ж. Боден. Суверенною ж він називав владу, яка є вищою усередині країни і незалежною зовні. Наявність суверенної влади він розглядав як основну і необхідну ознаку держави. Саме в ідеї про те, що в державі суверенітет знаходить свій вищий прояв, полягає головна заслуга Бодена. Він визначив суверенітет як постійну, незалежну, вищу, незв'язану законами і абсолютну владу над громадянами і підданими [5, с.81]. Міжнародно-правове закріплення принцип суверенітету отримав у Вестфальському мирному договорі 1648 р., де було зафіксовано, що правитель вправі визначати релігію своїх підданих – «чия влада, того і віра». Згідно цього принципу, суверен володів правом встановлювати закони в своїй

державі і вимагати від підданих виконання останніх; однак він не міг втручатися у справи інших суверенів і наказувати їх підданим.

Якщо говорити про принцип поваги до прав людини, то на відміну від принципу суверенітету держав, він знайшов визнання і закріплення в міжнародному праві порівняно недавно – у другій половині ХХ ст. Саме після Другої світової війни, яка продемонструвала зв'язок прав людини із забезпеченням миру, змінилося ставлення до проблеми поваги прав людини. Статут ООН в ст.1 ч.3, а також в ст.ст.55, 56 встановлює обов'язок держав-членів дотримуватися і захищати права людини і основні свободи. Було здійснено широкомасштабну кодифікацію, як на універсальному, так і на регіональному рівні, створені універсальні й регіональні механізми захисту прав людини. Затвердження в міжнародному праві принципу поваги прав людини вносить зміни в саму концепцію міжнародного права. «В минулому воно було повністю ізольовано від того, що відбувалося в межах держави. А там влади скоювали масові злочини проти свого народу. Там готувалися війни. Нині держави несуть за міжнародним правом обов'язок поважати права людей, що знаходяться на їх території», – справедливо зазначає І.І. Лукашук [6, с.260–261].

З державного суверенітету випливає вимога невтручання у внутрішні справи. Першим крупним міжнародним договором, що зафіксував заборону втручання у внутрішні справи держав був Статут Ліги Націй. Згідно ст.15 п.1 Статуту Рада Ліги могла розглядати спір між членами Ліги з їх згоди, але ст.15 п.8 закріплювала «Якщо одна зі сторін стверджує і якщо Рада Ліги Націй визнає, що спір стосується питання, яке віддається міжнародним правом виключно веденню юрисдикції цієї держави, то Рада констатує це в доповіді, не пропонуючи ніякого рішення» [7]. Таким чином, був підтверджений принцип класичного міжнародного права, який вимагав невтручання у внутрішні справи держав, що впливає із державного суверенітету [8, с.212]. Суттєво в контексті піднятої теми те, що за часів

Ліги Націй питання ставлення уряду до власного населення відносилось до виключної внутрішньої компетенції держави¹.

Статутом ООН також передбачається наявність певної сфери, втручання в яку забороняється. Така позиція була підтверджена і в низці інших міжнародних документів, як на універсальному так і на регіональному рівні («Декларації про недопустимість втручання у внутрішні справи держав і про захист їх незалежності і суверенітету» (резолуція 2131 (XX) від 21.12.1965 р.), Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами у відповідності з Статутом ООН (резолуція 2625 (XXV) від 24.10.1970 р.), Заключний акт СБСЄ 1975, Декларація ООН про недопустимість інтервенції і втручання у внутрішні справи держав (резолуція 36/103 від 09.12.1981 р.) та ін.). В цих актах підтверджується відданість держав принципу невтручання й уточнюється його зміст, сфера дії, об'єкти і суб'єкти.

В доктрині міжнародного права загальновизнаного визначення поняття «внутрішня компетенція» не існує. На практиці до внутрішньої компетенції держави входять внутрішні та зовнішні справи держави, в яких остання може діяти на свій розсуд. Можна говорити, що обсяг виключної внутрішньої компетенції носить еволюційний характер. Така точка зору

¹ Підтвердження можна знайти в позиції Постійної палати міжнародного правосуддя. Спір виник у зв'язку з виконанням Версальського мирного договору Данцигом. Польський уряд звинувачував вільне місто в порушенні прав поляків, що в ньому проживають, і стверджувало, що на цій підставі має право передати це питання на примусовий розгляд Ліги Націй. Відповідь Постійної палати міжнародного правосуддя був наступним: «В даному випадку відносини уряду і населення цього вільного міста не виходять за рамки внутрішньої компетенції» [9, с.4].

В доктрина, що виходила з позицій правового позитивізму, який був пануючим в науці з кінця XIX ст., також обґрунтовувався такий підхід. Так, Л. Опенгейм писав наступне: «Загальновизнаним є положення, що держави в силу належного їм особистого і територіального верховенства мають право поводитися зі своїми громадянами на власний розсуд» [10, с.285].

знайшла підтримку ще в позиції Постійної палати міжнародного правосуддя, яка у своєму консультативному висновку від 07.10.1923 р. щодо тлумачення терміну «виключна внутрішня компетенція», закріпленого у п.8 ст.15 Статуту Ліги Націй зазначила, що цей термін означає сфери, які хоча і можуть зачіпати інтереси цілого ряду держав, в принципі не регулюються міжнародним правом. Питання про те, відноситься чи не відноситься дана справа виключно до внутрішньої компетенції держави, має по суті умовний характер; його рішення залежить від розвитку міжнародного права».

Принцип невтручання піддається суттєвим змінам. Змінюється само поняття внутрішніх справ, що лежить в його основі [11, с.145]. В сучасному міжнародному праві саме в галузі прав людини особливо часто виникає питання про виключну внутрішню компетенцію держави. Здійснення втручання в ім'я прав людини в доктрині міжнародного права отримало назву «гуманітарна інтервенція». Концепція «гуманітарної інтервенції» зачіпає низку основних принципів міжнародного права: поваги до прав людини, самовизначення, суверенної рівності, незастосування сили.

Якщо заглибитись в історію, тривалий час міжнародне право обслуговувало відносно вузьку галузь зовнішньополітичної діяльності держав. В умовах панування абсолютного державного суверенітету область суверенних прав, що складала виключну внутрішню компетенцію держави, була досить широкою. Відтак доктрина піднімала питання про характер вимоги щодо невтручання: чи носить вона абсолютний характер, чи все ж втручання допустиме і за яких умов.

Потрібно зауважити, що ідея гуманітарної інтервенції (збройного втручання з метою припинення брутальних і масових порушень прав населення) не є новою і має міцне історичне коріння в теорії справедливої війни (*Bellum justum*). Центральним пунктом цієї концепції являвся принцип справедливої підстави. При цьому навіть у ситуаціях, коли необхідність інтервенції не піддається сумніву,

втручання має буде пропорційне ситуації, яку воно має зупинити. Ще Гуго Гроцій в роботі «Про право війни і миру» 1625 р. писав «якщо правитель піддає гонінням своїх підданих, ставить під загрозу їх існування, то людська спільнота в ім'я справедливості має право силою зброї зупинити ці гоніння»; застосування сили однією державою проти уряду іншої, яка «зловживає владою над власними громадянами вважається законною». Однак, на думку Г. Гроція: «будь-які засоби, які виходять за рамки, необхідні для здійснення справедливої справи, не можуть вважатися справедливими» (гл. XXV [12]).

В історії прецеденти втручання чисельні та різноманітні. Траплялись випадки, коли держави стверджували, що діють в колективних інтересах з міркувань гуманності, які виходять за межі захисту їх громадян.

Л. Камаровський в своїй статті «Про втручання», що вийшла у 1886 р., писав наступне: «Питання про втручання розробляється у новітніх письменників у двоякому напрямку: все рішучіше висловлюються на користь принципу абсолютного невтручання, а, з іншої сторони, намагаються по можливості точно формулювати в ім'я і в силу міжнародного права право втручання» [13, с. 751].

Тобто, втручання з гуманною метою в колективних інтересах, не є ідеєю сучасних міжнародних відносин. Так, наприклад у XIX ст. деякі європейські держави вдалися до збройної інтервенції на захист грецького (1830 р.) та слов'янського (1877 р.) населення Туреччини, в ім'я захисту прав людини. Одні науковці того часу, як бельгійський публіцист Ролен-Жекмен в 1876 р., писали, що Європа, в інтересах загального миру і людинолюбства, має не тільки право, але навіть і обов'язок втручання у внутрішні справи Туреччини. Інші науковці (Тановічано) зазначають, що допомога Європи тим народам Туреччини, які хочуть звільнитися від ярма, цілком законна і не складає втручання, але ніхто не має права брати Туреччину під опіку і втручатися в її внутрішні справи, оскільки доки держава жи-

ва, вона має права на свободу і ніхто не владний позбавити її життя» [13, с. 753].

Таким чином, можливість збройного втручання у внутрішні справи держави з гуманітарних міркувань (оскільки питання повождення держави з власними громадянами відносилось, як ми вже зазначали, аж до середини XX ст., до виключної внутрішньої компетенції) була відома і обговорювалася науковцями ще задовго до закріплення в міжнародному праві принципу поваги до прав людини.

З прийняттям Статуту ООН й подальшим розвитком міжнародного права прав людини таке докорінне питання життя держави, як права людини, перестало бути виключно внутрішньою справою [11, с. 145].

Після прийняття Статуту ООН неодноразово мали місце випадки втручання під приводом захисту людських життів (вторгнення Індії в Пакистан в 1971 р., В'єтнаму – в Камбоджу в 1978 р., США – в Панаму у 1989 г. та ін.).

Аналіз доктрини і практики свідчить про суттєві розходження в розумінні гуманітарної інтервенції. Однак, найчастіше в літературі гуманітарна інтервенція тлумачиться як дії міжнародного співтовариства, націлені на припинення масового порушення прав людини в певній державі [11, с. 152]. Незважаючи на те, що поняття «гуманітарна інтервенція» закріпилося в політичній лексичі, однак кожного роду акція викликає жорстокі суперечки у світовому співтоваристві загалом і науковому середовищі зокрема. З одного боку всі принципи міжнародного права мають однакову юридичну силу норм *jus cogens*, з іншого, коли відбуваються масштабні порушення прав людини, як вирішити колізію принципів невтручання у внутрішні справи держави і поваги до прав людини? Західна суспільна думка, виходячи з пріоритету прав особи над інтересами суспільства і правами держави, визнає право демократичних держав задля захисту прав людини втручатися в справи тих держав, де вони порушуються. Є й інша точка зору, що полягає в запереченні

такого роду дій². Навіть саме поняття «гуманітарна інтервенція» має внутрішнє протиріччя. Як справедливо зазначав Л. Фридман, саме поняття «гуманітарна інтервенція» можна розглядати з двох точок зору: як дію, спрямовану на підтримання миру, і як акцію, що тягне порушення суверенітету [14, с.12]³. З новою силою спори, щодо гуманітарної інтервенції розгорілися в 1990-ті рр. у зв'язку з трагічними подіями на Балканах і Руанді. Цікаво при тому, що збройне втручання зовні з метою захисту населення викликало запеклі суперечки і тоді, коли воно здійснювалося (Сомалі, Боснія, Косово), і тоді, коли його не було (Руанда).

Саме у 90-ті роки, коли відбуваються події в Сомалі, Руанді, Сребрениці і Косово, обговорення права на «гуманітарну інтервенцію» переросли в концепцію «відповідальності по захисту». В своїй доповіді тисячоліття за 2000 р. тодішній Генеральний секретар ООН Кофі Аннан, відзначаючи неспроможність Ради Безпеки вдатися до рішучих дій в Руанді та Косово, звернувся до держав з наполегливим закликком спромогтися раз і назавжди досягнути консенсусу відносно того, як підходити до такого роду проблем. Центральне питання було таким: «Якщо гуманітарна інтервенція дійсно є неприйнятним ударом по суверенітету, то як нам слід реагувати на таку ситуацію, як в Руанді та Сребрениці, – як реагувати на грубі та систематичні порушення прав людини, які протирічать всім заповідям людського буття?» [17]. Саме для вирішення цього завдання Уряд Канади оголосив на сесії Генеральної Асамблеї у вересні 2000 р. про створення Міжнародної комісії з питань втручання і державного суверенітету. Результатом роботи цієї комісії стала доповідь «Відповідальність по захисту». Запропонований варіант пред-

ставляє собою спробу вирішення правової колізії навколо принципу суверенітету.

Комісія дійшла висновку, що хоча зміна формулювань полеміки не змінює суті обговорюваних проблем, тим не менш, вислів «гуманітарна інтервенція» не сприяє прогресу в дискусії, тому комісія говорить саме не про «право на втручання», а про «відповідальність по захисту». Однак, найбільш важливо, що окрім термінології відносно «гуманітарної інтервенції» є більш серйозні зміни, пов'язані з переосмисленням понять. За цією доповіддю суверенітет не тільки надає державам право «контролювати» свої внутрішні справи, але також накладає на них безпосередню відповідальність по захисту людей, що проживають в межах кордонів цих держав. Однак, коли держава не бажає або неспроможна захистити людей, принцип невтручання поступається принципу міжнародної відповідальності по захисту. У 2004 р. створена Генеральним секретарем ООН Кофі Аннаном Група високого рівня по загрозах, викликах і змінах, підтримала норму відповідальності по захисту, що знаходиться на стадії формування. Ця група зауважила, що використання сили міжнародним співтовариством є, у випадку необхідності, допустимим кроком і повинно використовуватися в якості крайнього засобу.

У вересні 2005 р. в ході Всесвітнього саміту ООН концепція відповідальності по захисту була одногосно прийнята і закріплена в резолюції Генеральної Асамблеї. Всі держави-члени ООН офіційно підтвердили відповідальність кожної держави захищати своє населення від геноциду, воєнних злочинів, етнічних чисток і злочинів проти людяності [18].

В цьому документі зазначалося, що міжнародне співтовариство в тих випадках, коли будь-яка держава буде не в змозі виконати цей обов'язок, несе відповідальність за надання допомоги по захисту людей, використовуючи відповідні дипломатичні, гуманітарні й інші мирні заходи у відповідності із главами VI і VIII Статуту ООН. Однак, якщо такі заходи виявляться недостатніми, необхідно вживати колективні заходи «своєчасним і рішучим чи-

² На думку Н.А. Ушакова, «гуманітарна інтервенція» безперспективна і протиправна [15, с.82–84].

³ Такої думки й інші науковці. Так, Окох Санкгод Эмека зазначає, що саме словосполучення «гуманітарна інтервенція» є некоректним, оскільки містить в собі два взаємовиключних поняття – «гуманізм» та «інтервенція» [16].

ном» – через Раду Безпеки ООН і у відповідності з главою VII Статуту ООН.

Три основні аспекти концепції відповідальності по захисту були остаточно сформульовані в доповіді Генерального секретаря по реалізації відповідальності по захисту 2009 р. [19]:

1) зобов'язання держави щодо захисту. Згідно з ним, саме держави несуть основну відповідальність по захисту населення від геноциду, етнічних чисток, воєнних злочинів та злочинів проти людяності;

2) міжнародна допомога. Передбачає сприяння і допомогу міжнародного співтовариства державам у виконання цього обов'язку;

3) своєчасне і рішуче реагування, що передбачає обов'язок світового співтовариства сприяти захисту населення, вживаючи перед усім мирні заходи.

В своїх доповідях Генеральний секретар неодноразово повертався до цієї концепції, в 2014 р. була представлена вже шоста його доповідь з цього питання (з 2009 р. щорічно).

Що стосується практики, то Рада Безпеки ООН вже неодноразово прийняла низку резолюцій, прямо посилаючись на відповідальність по захисту⁴.

Підводячи підсумок, можна стверджувати, що відбувається подальша еволюція ідеї суверенітету, що проявляється в формуванні концепції «відповідальності по захисту». Остання, на відміну від «гуманітарної інтервенції», визначає відповідальність держав за невідвернення міжнародних злочинів: геноциду, етнічних чисток, воєнних злочинів, злочинів проти людяності. При невиконанні державою свого обов'язку, відповідальність переходить до міжнародного співтовариства. На відміну від «гуманітарної інтервенції», ця концепція передбачає, попередження міжнародних злочинів, що потребує відповідного реагування задля недопущення ескалації насилля. Воєнне втручання розглядається як крайній захід. Ця концепція продовжує формуватися, ставлячи нові питання, що потребуватимуть відповідей і чітких дефініцій: об-

сяг страждань, що становлять «гуманітарну катастрофу»; хто має приймати рішення про форму реагування; хто має реалізовувати прийняті рішення; як зарадити використанню цієї доктрини з метою реалізації власних своєкорисних інтересів держав, що до неї апелюють та ін.? Думається, що при всіх складностях і питаннях, що виникають з приводу реалізації цієї концепції, вона все ж є певним розумним консенсусом між ідеєю суверенітету держави і повагою до прав людини для людської цивілізації XXI ст. Як справедливо зазначав Ф. Мартенс в роботі, що побачила світ ще в XIX ст.: «Ступінь визнання, яку людина знаходить сама по собі, завжди визначає міру розвитку міжнародних відносин і права в відповідний час. Якщо повага ця велика, то й міжнародне життя представляє собою високу ступінь розвитку і порядку» [20, с.24].

ЛІТЕРАТУРА

1. Статут ООН [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_010.
2. Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_118.
3. Хорольський Р. Б. Правові засоби вирішення міжнародних спорів у рамках Європейського Союзу: дис. ... кандидата юрид. наук / Р. Б. Хорольський. – Х., 2001. – 204 с.
4. Еллинек Г. Общее учение о государстве / Г. Еллинек. – СПб. : Изд. юрид. кн. магазина Н. К. Мартынова, 1908. – 599 с.
5. Палиенко Н. И. Суверенитет. Историческое развитие идеи суверенитета и её правовое значение / Н. И. Палиенко // Временник демидовского Юрьевского лицея. – 1904. – Кн. 89. – С. 1–76.
6. Лукашук И. И. Международное право. Общая часть : учебник / И. И. Лукашук. – М. : Изд-во БЕК, 1997. – 371 с.
7. Статут Лґи Націй // Итоги империал. войны: Серия мирных договоров – Версаль / под ред. Ю.В. Ключникова, А. Сабанина. – М. : Литиздат НКВД, 1925. – С. 7–15.

⁴ Щодо подій в Дарфурі в Судані у 2006 р., в Лівії – 2011 р., в Кот-д'Івуарі – 2011 р. та ін.

8. Гордиенко Е. М. Международная защита прав человека и концепция суверенитета / Е. М. Гордиенко // Проблемы законности. – 1999. – Вып. 39. – С. 210–215.
9. Treatment of Polish nationals in Danzig: Advisory Opinion of 4 February 1932// Permanent Court of International Justice: Ser. A/B № 44.
10. Оппенгейм Л. Международное право / Л. Оппенгейм. – Т. 1. – П/т 1. – М. : Изд-во иностр. лит., 1948. – 480 с.
11. Лукашук И. И. Глобализация, государство, право, XIX век / И. И. Лукашук. – М. : Спарк, 2000. – 279 с.
12. Гроций Г. О праве войны и мира: Три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права / Гуго Гроций ; пер. с лат. А. Л. Саккетти ; [вступ. ст. А. Л. Саккетти, А. Желудкова. – [Репр. с изд. 1956 г.]. – М. : Науч.-изд. центр «Ладомир», 1994. – 867 с.
13. Камаровский Л. Про втручання / Л. Камаровский // Юридический вестник. – М. : Типограф. А.И. Момотова и К., 1886. – Кн. 12. – С. 750–759.
14. Freedman L. Military Intervention in European Conflicts / L. Freedman (ed.). – L., 1994. Ушаков Н. Л. Правовое регулирование использования силы в международных отношениях / Н. Л. Ушаков. – М. : Ин-т государства и права Российской Академии наук, 1997. – 96 с.
15. Окох Санкгод Эмека. Проблема гуманитарной интервенции в мировой политике на примере западной Африки (конец XX – начало XXI вв.): дис. ... канд. ист. наук / Окох Санкгод Эмека. – М., 2012. – 24 с.
16. Программа просветительской деятельности «геноцид в Руанде и ООН» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.un.org/ru/preventgenocide/rwanda/bgresponsibility.shtml>.
17. Итоговый документ всемирного саміту 2005 р. прийнятий резолюцією 60/1 Генеральної Асамблеї від 16 вересня 2005 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/outcome2005.
18. Доповідь Генерального секретаря ООН «Виконання обов'язку захищати» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=A/63/677>.
19. Мартенс Ф. Современное международное право цивилизованных народов / Ф. Мартенс. – Т. 1. – СПб. : Тип. А. Бенке, 1998. – 434 с.

Сиваш О. М. Концепція «відповідальності по захисту» як баланс принципів державного суверенітету та поваги до прав людини / О. М. Сиваш // Форум права. – 2015. – № 4. – С. 253–259 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2015_4_46.pdf

Розглядаються принципи міжнародного права, що впливають з ідей суверенітету держави і принцип поваги до прав людини; концепція «відповідальності по захисту» та її особливості порівняно з «гуманітарною інтервенцією».

Сиваш Е.М. Концепция «ответственности по защите» как баланс принципов государственного суверенитета и уважения к правам человека

Рассматриваются принципы международного права, вытекающие из идеи суверенитета государства и принцип уважения прав человека; концепция «ответственности по защите» и ее отличие от «гуманитарной интервенции».

Sivash O.M. Conception «Responsibility to Protect» as Balance of Principles of State Sovereignty and Respect for Human Rights

Principles of international law, effluent from the idea of sovereignty states and principle of protecting of human rights, are considered; conception of «responsibility to protect» and its difference from «humanitarian intervention».